

SVO'OBAL CHAPANBIL K'OP'
SBONEL JBILTIK
JOSÉ ALFREDO JIMÉNEZ PÉREZ

K'u yu'un vok' ta ko'onton spasel ti videoe?

Ja' jbi José Alfredo Jiménez Pérez, k'alal chkal jbie, ja' no'ox ta xkal José Alfredo o José, mu'yuk chkal ti sba sjol jbie (k'ucha'al mu skuyikun vu'un ti jkejimol José Alfredo Jiménez ta vo'oneje). Bats'i vinikun jech k'ucha'al ti jtot jme'e. Li vok' ta vakib yual *junio* ta yabilal 1974, ta Yibeljoj. Ti Yibeljoje, ja' jun kuxul vits te ta Ch'enalvo'. Ti Ch'enalvo'e ja' te xkom ta stoylej yosilal Chiapa. Uni jkotun ta vok'el, k'alal kich'oj chib abile la yikta sbaik ti jtot jme'e. Ja'van ta skoj ti mu'yuk la jts'ak batel ti jchanvune, yu'un te la jchi'in ti jme'e; bal to van xa'ay ti te oyune, ak'o me mu k'usi lek xu' ku'un, ta skoj ti lololun to'oxe.

Te la jchi'in ta naklej ti jme'e, ti jmoltot, jyame'e xchi'uk ti jvomomtate. Sk'anojikun skotolik ta jyalel. Ep k'usi te la jchan yu'unik ti yuts' yalal jme'e, ja'van jech jtalel li lok' ti k'u x-elan stalelalik eke. Ti jvomomtate sna'ik stijel son, oyvan kich'oj vaxakib jabil ti te xi ik'et yu'unik ta yantik parajeetik xchi'uk ta yantik munisipioetik yu'un Chiapa. Ti bu chi batkutik ta k'in ti bu ch-ik'atik ta tij sone, oy chi xanobkutik lajuneb ora. Ti jvomomtate te chalilanbe sbaik ti yu'un la jtij son chi bat eke. La jchan jutuk stijel ti kitara xchi'uk marimpa, ja' no'ox yu'un mu'yuk bu la jnop me jtij son chi bat. Yu'unvan ta jk'upin to'ox ti vo'neje, ja' no'ox ti vonto tijbil ta jpase. Ti chkal no'ox vu'une oy ta ko'ontontik jkoltotik ti sone, ak'o me mu jna'tik stijel. Ti *video* ta jpase ta xkak'be sonal k'ucha'al k'upil sba chkom.

Ti sone ta stsatsubtas ko'onton, ep k'usi chak'bun jnop. Ti sone chak'bun xkuxetel o'ontonal.

Va'ay u, k'alal laj ko'onton xchannel ti jprimariae, li lok' batel ta xchannel ti sekuntariae, bu cha' ta u uni chib u kuch ku'un. Ti jme'e mu xk'ot ta yo'onton ti li bat ta chanvunal ta Jobele, ja' yo jech o xal jatovel li lok' batel. Jech te okilal no'ox yilel ti ba jk'el jme'e, ja' ti mu'yuk to'ox ep karo, xchi'uk ti belal Jobele mu jlek'uk slekil ta jyalel.² Te no'ox k'ux ta ko'onton la jka'ay ti la jkomtsan stuk ti jme'e, ja'yo te la jlok'es jba ti ta chanvunale.

Kux xito ko'onton ka'ay ti li sut batel jchi'in ti jme'e, japoj abtel ta te'tik, ta sts'unel chobtik xchi'uk ta spasel tsekil te ta Yibeljoj, ti ja' osil banamil ti la yil li vok'e. Ja' jech jeloj ti k'ak'ale, la jchan abtel k'ucha'al ta jta jutuk jtak'in, jano'me k'ucha'al jutuk xi jtsaket bi, k'ucha'al jta jutuk jve'eltike, ja' jech ti k'u x-elan kuxulik ti yantik jnaklumentik eke.

Ti sts'unubal lum tsotsil ta Ch'enalvo'e, ti jun kerem k'alal chlok' ta vaxaklajuneb abile, ti me'iletik xchi'uk ti yame'iletike ja' chlik yalik mantal ti ak'o xa k'elubajkutik ta tsebe. Ti jts'unubaltike ma'uk jech ti k'u x-elan ta sk'elubta sba ti jkaxlanetike, ti kereme ta yo'onton no'ox cha'ay, ta sat no'ox chil me jech yo'onton ti tseb ta stojoleke, jech o xal la yalvikun ti jme' xchi'uk ti jyame'e, ti ak'oxa kak' jsat ta stojol ti tseb boch'o ta jk'an chi nupij, chi ts'akij jchi'uke.

Mu bak'in lek xkiltik ti me'iletik xchi'uk yame'iletik me oy jech chalik: "Mu me xa' nupij xa ts'akij ta' keremal, ta' tsebal, ja'uk lek ti xapas a'na

ba'ayuke, o me ja'uk to xa' nupij xa' ts'akij ti me la lok' ta lajuneb xcha'vinik abil, o me sk'anto jutuke", mu'yuk xiik. Ti k'u x-en li ch'itale, ti me jelovenot xa ta jtoab abil cha' sa' avanjile, ti tsebetike mu xa xk'anvanik. Ta xalik ti molutikxae, iptox xal me pim avisime. Ja' jech la jkotkin ti kajnil Anjelinae, k'alal kich'oj xa'ox jtoab jabile, ti stuke vaxaklajuneb abil yich'oj.

Oy jun lo'il, xi chale: "Lek me chi jnupij chi jts'akije, me mu xi jnupij xi jts'akije ja'to jven lek". Pisile ja'van k'u x-elan ta jnoptik ta jujun tale. Yu'un o'no'ox ti me nupul ts'akalutike ep abtel yich'oj, ja no'ox yu'un ti me oy jnup jchi'iltike, ja' to jech chnupij sts'akij ti jkuxlejaltike, xchi'uk ja' jech jkolta jbatik ta kabtelitik. Ak'o me mu'yuk spas video ti jnup jchi'ile, ak'o me nom ta stik' sba ti ta kabtel sventa yak'el ta a'yel ti a'yej lo'ile, te o'no'ox xchi'inojun o ya'eluk, balto chka'ay ti jpatbe jba ko'ontonkutik ta jkuxlejalkutike. Ti kajnil xchi'uk jnich'nabe ja' chak'bikun jbijil ta spasel k'usitik tsots sk'oplal ti ta videoe. Ta skoj ti abtel jkuchoj ta skoltael kuts' kalale, kak'oj jvokol ta snopel k'usi abtelal ta jpas yo' ak'o lekubuk xkuxlejalik kalab jnich'nab xchi'uk skotol kerem tsebetik.

Ti vo'oneje mu'yuk bu la jnop me oy k'usi yan ta jpas, ta jkuy me ja' no'ox ta jsa' jnup jchi'il xchi'uk chi abtej ta te'tik. An mu'yuk ono'ox ep chi abtej me ta te'tikne, ja' ti mu'yuk kosil jbanamile. Oy bak'intik chopol ko'onton ka'ay me mu'yuk li chanvunaje, te no'ox jeloj ku'un, yu'un ta jkuy me mu'yuk chtun ku'un, pisile ep boch'o la jyalbun mantal ti ak'o jkuches ti jsekuntariae, ti ta chanubvuntik sventa moletike. Ja' jech jeloj vo'lajuneb abil, ta yabilal 2003, la jta ta k'elel ta melet ti tsots sk'oplal ti chanvunale, la kak' ta tsakel jbi ti ta chanvunal sventa moletike, tanae jutuk xa sk'an xla j ku'un, jpok cha' pok xa no'ox sk'an ku'un, ja' ta skoj ti ep kabtel ta stojol ti tsoblej ku'une xchi'uk ta skoltael ti kuts' kalale, ak'o me xla j ya'al ti ta aniluk xkuch ku'une.

Mu jna' k'u yu'un, ta jbi'k'tal o'no'ox ta jk'upin ta jchan ti vune. Ta jk'upin ta jt'unbe smelol k'usi chal jun lo'il ta kaxlan k'op ti bu mu xka'aye, xvonto sa'sun no'ox ti ko'ontone, ma'uk yu'un oy k'usi jnopo j ta jta, jech no'ox

sa'sun ti ko'ontone. Yu'un mu xk'ot ta ko'onton ti ja' no'ox ta xcholbikune, ja' to me la jta ta k'elel jtuk ti k'usi ja' melele.

Li' jeltaj ti jkuxlejalkutike

Mu'yuk o bu xa'ay jol ko'onton ti me oy chjeltaj ta melet ti jkuxlejalkutik xchi'uk xkuxlejaj Tsoblej Chanul Pome, xchi'uk ti *paraje* bu nakalune. Ti k'alal jele ja' ta yabilal 1997, ta skoj ti snopbenal yu'un ti peserente ta Mejiko Ernesto Zedillo Ponce de León xchi'uk ajvalil ta Chiapa Julio César Ruiz Ferro sventa slajesbel yipal ti jpas k'opetik sventa sjelel ti kuxlejale. Ti k'usi chopol snopojik o ti va'aye, jech k'ucha'al li' ta tanae, ja' sk'an ta svok' ta xch'akik ti epal jtsoblejetik ti oyik ta sk'elel ti kuxlejale; ja'yo jech o xal nutsvanik, milvanik ti paramilitaretik xchapanoj ti ajvalile. Vu'unkutik la jkuxlibinkutik xchi'uk kuts' kalal ti va'ay k'usi chopol nopbil yu'unike, ja'o ti k'alal la smilik vo'ob yoxvinik (45) vinik antsetik ta Akte'ale, ta chib xcha'vinik *diciembre*, ta yabilal 1997, ja' jech te li bat ta naklej ta jun nak'umbail. Ven chopol ti kuxlejale te la jkile; ja'yo jech o xal li batkutik ta yan nak'umbail ta Ach' Yibeljo j, ja' xa ti bu nakalun tanae.

K'alal te o'yun ti ta nak'umbaile, te vul ta jol ti yu'un ta xtun ku'un ta melet ti chanvunale, ta xchanel lek ti kaxlan k'ope xchi'uk chi lo'ilaj ta tsobajel sventa oyuk stsatsal ko'onton ta sva'libinel ti k'usitik chopol spas ti ajvalile. Te lik sk'ak'al ko'onton xchi'uk la jkut jba, jech la kal: "K'uxa xi ti mu'yuk li chanvunaje?" Oy bak'intik la jnop la jsutes ya'eluk ti k'ak'ale, jech k'ucha'al nopilanbil spasik ta televisione, ak'ouk me jna'oj ti mu xk'ot jech ta pasele.

Ti k'usi la jpase, ja' bal ka'ay ti te ayik jk'elvanjetik, jchi'invanejetik ta nak'umbail yu'un ti vinik antsetik ti mu'yuk stsakoj stuk'ike. Ti jujubel k'op ti bu mu xka'aybe smelole, jech k'ucha'al chalik a'yej lo'il ta lario o me la jkil ta jun vune, chba jak'be ti boch'o sna' chkile. Japoj spasel ti k'usi la jnop ta kololale, ti me oy k'usi mu xka'aybetik smelole, sk'an ta

jt'unbetik smelol. K'alal la yilik ti skotol ko'onton ta jk'an ta jchan vune, la sk'elanbikun ep ta pok vunetik. Ja' jech lik japoj chanvunaetik; ta xchanel k'usitik xu' stak' jpastik, k'uxi xu' ta jpoj jbatik, ta xchanel chapal k'op ta San Andrés, o chanvunal sventa bonolajel xchi'ukto yantik. Ti chanvunal la jkich'e oy chib smelolal ku'un: june yu'un chtun ku'un, ti xchibale yu'un jech snopbenal ku'un.

K'alal kich'kutik nutsel lok'el ti ta jnakutike la jyak'bikun kabtel ta sventa ti Tsoblej Chanul Pome, yu'un o'no'ox te tik'ilun ti k'alal vok' ti tsobleje ta yabilal 1992. Pisile ololunto'ox, ak'oukme oy boch'otik ja'xa vulem xch'ulelik, te la jch'un ti abtele, ta skoj ti ta o'lil paramilitaretik oyunkutike, yu'un la jkil ti sk'an ep k'usi chanel xchi'uk ep j-abteletik sk'an yo' k'ucha'aluk k'un ta chapanel ti k'usitik stak' pasel ti ta jtsoblej kutike.

Ta skotol ti k'usitik chk'otanan ta pasele, la jnop ti ta jk'an k'usi lek jchopuk abtelal ta jpase, ja' jech la yal ko'onton ti k'usi junukal lek ta jpase. Ti k'usi jutem' ko'onton yu'une ja' ti spukel a'yej lo'ile. K'alal chkil ti jpuk a'yej lo'iletike, ti jlok'esej a'yej lo'il ta televisione xchi'uk ti boch'otik k'usitik sna'ik sbonele, ta jun k'ak'al jech la jkal: "Ya xlah ku'un jechukun yileluk ek k'u x-elanike", xi chi. Ma'uk jech ta jk'an ti k'u x-elan snopubil yu'unike, ja' k'u x-elan snopubil ku'un sventa spukel lo'il a'yej ti bu ja' jtunel yu'un ta melei ti jlumale. Jutem' ko'onton yu'un ti lok'taumbailitike, ti xch'amubil lo'iletike, ti vun stunesik ti jchol a'yej lo'iletike. K'alal te nopol oyun ta sts'elike xlahja ku'un ya'aluk: "Me cha k'an cha cholek ti a'yej lo'ile?", xi yutikun ka'tike. Ja'o te vul ta jol ta ko'onton ti k'alal ololun to'oxe, la jnop ta jpas junuk pelikula k'u x-elan chi tajin jchi'uk jchi'iltak, jechtik van sba k'ucha'al ta Hollywood (ti Hollywood ja' bu spasik pelikulaetik te ta slumal rinkoetik).

Mu jna' me lek o me mo'oj, ech' no'ox jk'upin jk'el *televisión* ti ta jbi'k'tale, oyvan vukubuk ora ta jchotan jba sk'elel ti *televisión* jujun k'ak'ale. Ti k'usitik ta xkilkutik ta pelikulaetike, ta jchankutik jchi'uk ti jchi'iltake. Chvulto ta jol ti vu'un ta xkalbik ti k'usi ta spasik jujunike, vu'un xa ya'al ti yajvalun spasel ti sinee. Ti bu xchopolile, ja' ti k'usitik ta xlok' ta televisione yu'un ma'uk sventa oyuk yich'el ta muk' xchi'uk oyuk spukel ti sts'unubal

bats'i vinik antsetik, xchi'uk mu'yuk bu ta xk'opojik ta tsotsil o ta yantik k'op mayaetik. Ti k'usi slekile, mu'yuk bu la yuts'intabun jchinam ti k'usitik chak'ik ta ilele, me ja'uk la sjeltabikun jts'unubal, balto ja' te la jchan jutuk ti lo'il ta kaxlan k'ope.

Ti ik'e la snet'un batel sventa xcholel a'yej lo'il ta jlumal

Ja' jech muy tal ti k'ak'al ku'une, la jta ta k'elel k'usi slekil xchi'uk k'usi xchopolil la jta o ti ta televisione. Ak'o me mu'yuk kuch ku'un lek ti jchanvune, ep k'usi la jchan tal ti ta jujun k'ak'ale, ta xkuxlibinel ti vokolile, ti yelk'anel xchi'uk yuts'intael ti jlumal xchi'uk ti jts'unubale. Ja' ta skoj ti la jnop chkak'jba ta tunel yu'un ti jlumal xchi'uk ti tsoblej ku'un kutike. An k'uxi van ta pasel u? ja' ta melei ti spukel a'yej lo'ile, jelei ta jpas kabtel ti k'u x-elan yantik jpuk a'yej lo'iletike, yu'un ja' yepalik ti ja no'ox ta x-abtejik ta skoj tak'in, xchi'uk ta sk'atajesik smelol ti k'usi chalike. Ja' jech smelol o ti jeltaj snopubil ku'une, ti la jnop li och ta spukel a'yej lo'il yu'un ti jteklumale, jelei ta jk'an ta jpas jba k'ucha'al ti yantik muk'tikil jpuk lo'il a'yejetike, xchi'uk noxtok bats'i vinikun ti vu'une.

Ti k'alal lek to'ox jba ta ch'iele la jman jun lok'taumbail, uni bik'it ta jyalel, xko'olaj xchi'uk ixtolal yilel, xchi'uk mu to jlek'uk lek ti lok'obalil ta slok'ese, ja' no'ox yu'un xkuxet no'ox ko'onton yu'un. Ja'o te japoj slok'tael vinik antsetik xchi'uk osil banamil. Ti k'alal lik lek xchanel ku'un xcholel ti a'yej lo'ile ja' ta yabilal 2002. Ti jchol a'yej lo'il yu'un ti jTsoblej Chanul Pome, la jyi'k'ikun ta abtel, te no'ox mu k'u la jkut yilel, ta skoj ti oy xa'ox kabtel ta sventa ti xchonel kajvel ti ta Maya Vinik sbie; ja' jun tsoblej vok' ta yech'el ti milbail ta Akte'ale. Ta skoj van ta melei ti mu jna' jbjaj ti k'usitik abtelal chak'bikune. Ti ik'e ja' la snet'un batel sventa xcholel ti a'yej lo'il ta jlumale, xchi'uk noxtok jech k'ucha'al chal ti jun lo'ile: "Ti k'usitik chopol chk'ot ta pasele, oy k'usitik lekilal yich'oj talel".

Ti kabtel ta Maya Vinike, ja' jbainoj xchonel ti kajvele. Oy bak'intik chi lok'kutik ta yantik lumetik. Ta jun k'ak'al vaxakib *julio* ta yabilal 2001, jmanojkutik xa'ox ti jvunkutik sventa xanubale (*boleto*), mu'yuk xa'ay jolkutik

me ja' vunetik sventa chi kuxijkutik jayibuk, xchi'uk jayibuk ta skomtsanik ti li' banamile. Bu chi batkutik oxe ja' ta Oajaka, ti k'usi ba jpaskutike ja' xchanel yabtelik ti snail koman chonubil sat abteleaetike. Mu jna' k'usi chkal, me yu'un jech o ti kuxlejale o me jujun tal ta jk'antik ti jkuxlejaltike, mu jna'. Ti k'usi ta xkalboxuke yu'un ti mu Luis H. Álvarez, ti yich'oj yabtel sventa slekubtasbel xkuxlejale slumal bats'i vinik antsetike (xchi'uk "ta svok'el xch'akel no'oxtoke"), ti jtij karo yu'une o'lil be yich'oj tael, ja' jech te net'at yalel ta ch'entik ti muk'ta karo bu tik'ilunkutik batele... Skotol ti va'aye k'ux la jka'ay, yu'un te chamik vinik antsetik boch'o ko'ol ko'onton jchi'uk, ja' jech k'ux ko'onton li kom.

Sventa ta jlok'es ti xk'uxul ko'ontone, la yik'ikun ta jun chanvunal sventa smuk'ubtasel jol o'ontonal ta stalelal mayaetik, ti ja' yich'oj ta venta Carlos Cabarrús, jtetik *jesuita* xchi'uk yantik ti lek xtojobik ta sventa ti va'ay chanvunale. Yik'al van la xpoxtabun jol ko'onton ti chanvunale, la yak'bun kil ti bee, sventa chjel ti jkuxleje. Vo'lajuneb k'ak'al jalij ti chanvunale, ti ta slajeb k'ope te kol batel ti k'usitik chti'van ta ko'ontone, ja' me sk'oplal chava'ay u. Ta jujun tal la jkalbejbakutik ti k'usi xi tojobkutike: ti bijunkutike, ti ep ta chop k'op jna'kutik slo'iltaye. La jkil ta meel ti oy k'usitik k'ux jeloven ta jtojole, ja' no'ox yu'un u, la jkil noxtok ti ep k'usi xu' ku'un spasele. Ja'o me te la jnop un: "Mu jna' k'uxi ta xvu' ku'un, ja' no'ox yu'un ja' jech ta jk'an ta jpas". Jech la jkalbe jba: "Ta jk'an chi och ta jchol a'yej lo'il yu'un jlumal".

K'alal laj ko'onton ti ta abtel sventa tsoblej yu'un kajvele, la jkani ak' ta tsakel jbi ti ta stojolik ti jlok'esej a'yej lo'il yu'un ti Chanul Pome; xkuxet ko'onton ta jyalel ti k'alal jech la jnope. Ta slajeb yabilal 2002, japo jchanvunal xchi'uk ti yantik jchi'iltak vinik antsetik ta spukel ti a'yej lo'il ti stsoboj sbaik ta tsoblej Boca de Polen, sbi ta kaxlan k'ope. Ti ta yabilal 2003, la jpukkutik vak pok ta vun lo'il a'yej ja' ti k'usitik tsots sk'oplal chk'ot ta pasel ti ta tsoblej ku'unkutik Chanul Pom te ta Ch'enalvo'e. Ti vinik antsetik ti yantik bu likemik tale, xchi'uk ti jayib ko'ol yo'ontonik xchi'uk ti Chanul Pome, xkuxet yo'ontonik ta skoj ti tsatsal abtel la jpaskutike.

ja' no'ox yu'un ti vinik antsetike xchi'uk ti j-abteletik yu'un Chanul Pome mu'yuk bu la yalbunkutik me lek o chopol ti kabtelkutike, mu'yuk o.

K'alal ja'o kak'oj ko'onton ta xcholel ti a'yej lo'ile, ta yabilal 2004, la yich' t'ujel ti j-abtel patan yu'un ti tsoblej ku'unkutike. Mu jna' me ja' lekial o me xchopolilvan, la sva'anikun ta jts'ibajom sventa ti tsoblej ku'unkutike. "Ayayay", xi chi, "K'u yu'un u vu'une...?", ja' jech la jnop o. Mu'yuk lek la jka'ay, ja' no'ox yu'un te vul ta jol ti ta jun chanvunal la jkal ti ta jun k'ak'al ono'ox ta st'ujikun ta abtel ta sventa ti tsoblej ku'unkutike. Jech me la jnop o, chopol la jka'ay, mu'yuk xa'ox ta jch'un. Ja' no'ox yu'un xtok un, me k'ot ta ba jun abtel ta jun *paraje* o ta Tsoblej Chanul Pome, sk'an cha ch'un, ja'yo jech o xal te la jch'un o, mu'yuk k'u la jkut, ja' ta skoj ta meel ti jnopoj chi tun ta sventa tsoblej ku'unkutike.

K'alal kuch ku'un jun abil ti kabtele, xchi'uk k'alal sk'anto'ox xkuch ku'une, oy boch'o jech la sjak'bun: "K'usi cha pas me laj avo'ontone?", xi. Lajxa o'no'ox kil xtok ti spukel a'yej lo'il la jpaskutik ta yabilal 2003, mu'yuk bu xtun lek yu'un ti vinik antsetike, yu'un ch'ay ta ko'onton ti tsotsilutike mu'yuk nopen xka'aytik xchanel vun. Te vulxi ta jol xchi'uk la jsabe smelol ti yu'un ono'ox chtun ti yak'el ta a'yel ti a'yej lo'il sventa ti kuts'kalaltak jchanul pometike.

Chak jnopoj xa'ox ti abtel sventa spukel a'yej lo'ile, lik jnopilan jech te k'ot ta nopel ku'un ti kabtele ja' spasel ti videoe. K'u yu'un? Yu'un ti jchanul pomunkutike, ja' oyunkutik ta sa'el jun o'ontonal, xchi'uk ti yabtelal sa'el lekil kuxlejale ku'unkutike, ja' ti mu ta choplejaluke, jech la jkalbe jba:

"K'usi chk'ot ta pasel ta stojol ti oloetike, ti k'usitik chilik ta pelikulaetik pasbilik tal ta Hollywood, xchi'uk k'usitik yantik chopolik chlok' ta televisione?", xi chi. Ti k'usi chak'ik ta k'elele ma'uk pasbil sventa smuk'ibtasbe sk'oplal xchi'uk svules ta jol ko'ontik ti jts'unubaltike, mu'yukto bu lek jutuk ta sventa ti kerem tsebetike. Ta jk'antik ti kerem tsebetike ak'o sna'ik bu yibelik xchi'uk k'usitik tsotsik skopial ku'untik ti slumal bats'i vinik antsutike.

Ja' te la jna' ti oy k'usi sk'an ta jpase, an k'uxi ta pasel un? Sk'an pasel videoetik ti k'upilik sba ta k'elele, yu'un ja' to jlek sk'upinik ti kerem tsebetike, ti ololetik xchi'uk ti vinik antsetike.

K'alal laj ko'onton ta xkuchel ti abtel yu'un Chanul Pome, ti j-abteletik ta sventa spukel a'yej lo'iletik ti stsobojsbaik ta Boca de Polen, la yik'ikun ta abtel ek, pe ja'ti ja' xa jnopojs ta jpas ti *video* sventa ololetike. Ja' jech te li och ta spasel ti k'usitik stak' k'elele, ja' ti *video* sbi ta kaxlan k'ope. Te t'ab ta ko'onton ti k'usi jnopojs ta kololil to'oxe, jech la jkal: "K'e x-en chki cha'e a chk'ot ta pasel o chki k'usi la jnop vo'oneje, jna' ta jk'an ta jpas pelikulaetik chkale", xi chi. Ja' no'ox ti ma'uk ta jpas ti k'u x-elan la jnop ta lololun to'oxe, yu'un ti videoetik ta jpase yanxa snopbenal xchi'uk yantik o slo'ilal.

K'alal vok' ti snopubil ku'une

Skotol ti va'aye, ja' te lok' snopbenal ku'un ti k'alal vul ta jol ta ko'onton ti k'u x-elan ya'yejik ti epal jtsoblejetik oyik ta sk'elel jkuxlejaltike. Lok'em ta ketik ti "ta jk'antik jeleluk ti banamile, lekuk kuxlejale, lekuk chapanel", xi jchiutik. Jech la jkalbe jba: "K'uxi ta tael ti va'aye?", an ja' ta melel ti ta jujun tal ak'o jtunestik ti jbijiltike, ti k'usi jna'tike ak'o jpasbetik yabtelal xchi'uk yan smelolal ta pasel; jech ta melel, k'ucha'al chalik ti kuts'kalaltik jsapatistaetike: "yan o ta jyalal ti ta pasele".

Mu jtukuk ti jech ta jnop sa'el yantik beetike, oy jech jtaoj ta chanel ta vun, ti boch'otik sts'ibtaojike, ja'tik jech chalik ek xtok. Ti snopbenal ku'une, me ta jk'an ta jeltatik ti banamile, sk'an ta olon chlik talel ti abtele, ach' ts'unubil sk'an, sk'an ta xi j-abtej xchi'uk olololetik, jech k'ucha'al chal ti lo'ile: "Ti me ts'otol ch'i ti te'e, mu xkil ta jsatik chtuk'im o ti sk'obk'obtake". Ja'yo jech o xal oyun ta k'op o'onton, yu'un mu jk'an ti jnich'nab xch'ay ta yo'ontonik ti jkuxlejaltike, ti jtsunubaltike. Ja'yo jech o xal la jnop ta jpas ti abtelal li'e. Jna' ti mu jtabe yipal spasel ti *video* jech k'u x-elan xju' yu'unik spasel ti yantik televisioenetike, mu xju' ku'un ta jtsal jba jchi'uk. Ja' no'ox

ti me mu jpas ti k'usi snopojs ko'ontone, mu xpaj o ko'onton chka'ay. Ja'yo jech o xal oyxa jpasoj jayibuk videoetik, te to chkalboxuk a' va'ayik tana.

Jech ta melel, vu'une ta jk'an ta jelta ti banamile, ep van boch'o ti jech ta sk'an ta spasike. Ja'yo jech o xal oyun ta spasel videoetik sventa kerem tsebetik, ololetik, k'ucha'al ta sna'ik yich'el ta muk' ti jts'unubaltike. Ma'uk yu'un ta jk'an ta jtsatsa tik'be ta sjol ta yo'ontonik ti kerem tsebetik ti snopbenal ku'une, ja' no'ox jech ko'onton ta jk'an ak'o sna'ik boch'outik, k'u yu'un ti tsotsil chi jk'opojutike, k'u yu'un ti oy yibel bu likem tal ti jts'unubaltike. Ma'uk yu'un chkal me chopol ti ta xkotkintik yantik ts'unubaliletike, ja' no'ox ti ta jnop ti tsots sk'oplal ak'o kotkintik ba'ayuk ti ki'beltike.

Ta jk'an ta xkalboxuk ti jbat's'ilkutik xkuxlibinel xchi'uk jnich'nab ti k'usi jnopojs ta jpas ta ko'ontone. K'alal ta jchi'inik ta lo'ile ta jcholbik lo'il a'yej yu'un *Popol Vuj*, xchi'uk poko' lo'iletik ku'untik ti tsotsilutike. Xchi'uk noxtok ta xkalbik ti ak'o xchanik sts'ibtael xchi'uk xchannel ti k'op ta tsotsile, me la xchanike, ja'o ak'o xchanik ti kaxlan k'ope.

Ti snopbenal ku'une, me ta jk'antik ta xjel ti kuxlejale sk'an ak'o vinajuk yabtelal. Tsots ta sa'el ti yantik bee, sk'an yantik be ta jtsaktik, yu'un yantik o ti be tik'bil ta joltike, ja' ti smanel ti k'usitik mu xtun ku'untike, ti ta jk'antik ti ak'o oyuk ku'untik skotole, ti jujun tal ta jk'antik oyutike, xchi'ukto yantik. Ti kuxlejale le'e oy ep ja' te kich'ojtik tik'bel tal ti ta televisione. Sk'an ta jnoptik k'uxi xu' ta jva'libintik xchi'uk ta jpajestik jujun k'ak'al. Ja'yo jech o xal kak'oj jvokol chkalbik ti jnich'nabe, balvan jutuk cha'ayik ti k'usi chkalbik, ta van xa'aybik smelol, ti mu'yuk lek k'usi ta xak' ta k'elel ti televisione. Ta jnakutike oy jbej jtelevisionkutik, ja' no'ox ta jtuneskutik ta sk'elel videoetik ti butik jpasoje xchi'uk spasojik yantik jchi'iltak vinik antsetik, pisile ta o'no'ox sk'elik ti pelikulaetik pasbilib tal ta nome (ja' no'ox venta me mu to jchopoluk ti k'usi yich'oj tale). Ta xkalbik ya'ayik ti sk'an ta jtukulantik ti jme'tik banamil xchi'uk ti chonbolometike, ti mu me epal k'aepuk jipbetik ta sba yak'ol ti jme'tik banamile, xchi'uk jutukuk no'ox ti k'usi ta jmantike. K'alal chi batkutik ta manulajele, ta jkich'kutik batel kavilikutik, ta jcha'tuneskutik ti nailoetik ti bu jmanojskutik xa'oxe. Skotol

ti le' vokole xchi'ukto yantik, ti ko'ontone ja' sk'an xcholboxuk smelolal ta *video* a'va'ayik.

Li' tanae ta xkal ti laj xa jta ta k'elel ti k'usi ta sk'an spas ti ko'ontone, ti k'usi sk'op ko'onton ta jbi'k'tale. Oy bak'intik mu jch'un ya'el ti k'u xi'elan tanae, oy bak'intik ta jnop ti sk'anto ku'une. Ja' no'ox yu'un ja' jechun o, jna'oj ta ko'onton jtuk ti sk'anto ep abtel ku'un k'ucha'al ak'oto xkotkin batel lek ti k'u x-elan ti xcholel xchi'uk stojobtasel ti a'yej lo'ile.

Ti ta jts'unubaltike, skotol ti abtel ta jpastike, ti k'u x-elan ta ts'unel ti chobtike, k'u x-elan ta pasel ti nae, xchi'uk k'usitik yantike, ma'ukxa ka'yejtik ta xcholel batel, yu'un ja'to stak' jam ketik ti me kuchem xa ti abtele. Ja' jech chanubtasbilutik o, ja'to ta xkaltik ti me oy xa'ox yabtelal ku'untike, ma'uk to uts cha'val ti k'u xa-elane, ja' lek ak'o yak' sat ta a'tojol ti vinik antse, te chil stukik boch'o'ot, xchi'uk k'u x-elan atalelal. Ja'yo jech o xal ti li' jts'ibe, ma'uk yu'un sventa ta jtoy jba, yu'un jech ko'onton ta jpas k'ucha'al oyuk lekilal ta jkotoltik, jech noxtok mu jtukuk ti jech ta xkale.

Ti yan snopbenale, yu'un ja' lek ti ak'o spasik *video* xtok ek ti antsetike, k'ucha'al ak'o yalik k'u x-elan chilik ti osil banamile. Ta jna' ti vinikutike yokelto kich'o'jtik jboliltik ti mu'yuk stu chkiltik ti antsetike. Le'e sk'an jelel, xu' ta videoetik, o me ta yantik abteleletik ti ak'o stik'butik ta jol ta ko'ontontik, yu'un ta melel ko'olutik xi jtunutik ti vinik antsutike, xchi'uk ko'ol stak' jpastik k'usi sk'an jol ko'ontontik. Xlaj ku'un ti ok'om cha'ejuk no'oxe, ma'uk xa no'ox spat yo'ontonik yu'un viniketik ti antsetike, ja' lek ak'o yalik k'usi sk'an yo'onton spasik ek, ta sventa ak'o xjeltaj ti jkuxlejaltik li' ta banamile.

Snopbenal xchi'uk yo'onton tsotsil bonbil ta *video*

Ti jbjiltike, ti snopbenal ku'untike, ti sk'op ko'ontontik ti tsotsil vinik antsutike, kuxul o ti jtsunubaltike, ep ta kap ti sbone, te xvinaj ta k'elel ta skotol ti k'usitik lajal machal li' ta osil banamile. Jech k'ucha'al ep ta chop ti ixime: oy k'on, oy tsoj, oy sak xchi'uk ik'; ti ja' te la yich'ik pasel ti ba'ay jmoltoot jyame'tik mayaetike. Skotol ti st'ujumal k'usi x-ayin ta banamile xchi'uk ti

jujuchop kuxlejale sk'an ak'el ta k'elel ta *video*. Ja' yu'un ti videoetik jpasoje, te ta jtatik ta k'elel skotol ti st'ujumal jkuxlejaltike. Vu'une chkal ti videoetik sventa stalelal bats'i vinik antse ti spasoj jun bats'i vinik antse, ti me muk jkaxlanuk spasoje munuk ja' xa ech'em lek, ja' no'ox ti ja' stuk o jech chlok' ta pasele. K'alal spas *video* sventa slumal stuk ti jun bats'i vinike, ja' o'no'ox lek chlok' ta pasel yu'un, yu'un mu xko'olaj me yan bu chlik talel ti jpas videoe. Yu'un ti jun bats'i vinik antse, ja' xotkin k'u x-elan stalelal ti jkuxlejaltike, ti jts'unubaltike, ti k'u x-elan jna'tik snopele, xchi'uk k'u x-en xi jk'opoj xi jlo'ilaj, xchi'uk noxtok yu'un ta tsotsil chk'opoj ek.

Ti k'usitik ta xkal ta jvideoe ja ti k'usitik chal sjol yo'onton ti tsoblej ku'une, ja' ya'yej slo'ilik ti tsoblejetik ta yantik lumetike. Ti ta jvideotake ta xkak' ta otkinel ti k'usitik mu'yuk chlok' ta Televisa o ta TV Azteca. Ta snopbenal ku'un vu'une, ja' smeलेलil ti k'usi chalik ti vinik antsetik ta tsoblej ku'une xchi'uk ti yantik jtsoblejetik ti oyik ta sk'anel lekilal ta jkotoltike. Ti jchi'iltake xivan chalik: "Ti milbail vu' ta Akte'ale ja ajvalil milvan, yu'un ja' jech k'ot ta pasel ta skoj ta sk'an ta stup'es ti jpas k'opetik boch'o sk'anik lekilale", xiikvan. Yanuk stuk ti jchol a'yej lo'iletik spasoj ta mantal ti ajvalile mu x-ak'batik yalik jech. Ja' yo jech o xal jbats'ilkutik sts'unel ti ak'o oyuk xchobolil, spukubil ku'un jtuktik ti a'yej lo'ile, ti ta *video* ta jpasanane ja' ta xkak' ta k'elel ti k'usi melele xchi'uk chkak' ta k'elel ti yu'un chtun yu'un ti jlumaltike. Ta jvideoe te ta xkiltik sat yelo vinik antsetik, k'u x-elan: stse'inik, stsatsal yo'ontonik, yatel yo'ontonik, xchi'uk te chvinaj k'u x-elan abtel ta spasik ti vinik antsetik tsotsiletik xchi'uk ti yantik bats'i vinik antsetik ta yantik lum, ti yich'o'jik svokolik ta skoj ta spoj sbaik k'ucha'al jamaluk sbeik stak' spasik ti k'usi sk'an yo'ontonike. Te chvinaj k'u x-elan uts'intabilik, majbilib yu'un ajvalil ti epal jtsoblejetik ti oyik ta sa'el lekilale, jech k'u cha'al Yan Campaña yu'un EZLN, xchi'uk jtsoblejetik yu'un APPO ta Oajakae, xchi'ukto yantik.

Ti ba'ay *video* la jpase ja' sbi *Radio Chanul Pom*. La jpas ta yabilal 2005, ja' la skoltaikun Chankin, Vladimir, Oriol xchi'uk Eugenio ta sventa Boca de Polen. Xchi'uk noxtok ta jtojbik ta vokol jchi'iltak ta x-abtejjik ta lario: Mariano, Clemente, Agustín, Roberto, Ramón xchi'uk Rigo, ja' te chvinaj satik

ti ta videoe. Va'ay ti te ta videoe ja' te chkalbe smelolal ti slario jTsoblej Chanul Pome. Ta xkal no'ox vu'une tsots sk'oplal ti va'ay video la jpase, la xa jkak' ta ilel ta chankoj k'inetik.³ Xchi'uk no'oxtok, tsots sk'oplal ta xkal ti va'ay video la jpase, ja' sventa chich' sa'el koltael sventa ti koman larioe, ja' k'u cha'al xlekub batel, xchi'uk ti jk'opojeletik ta larioe ak'o yich'ik ep chanvunal xchi'uk ak'o smanik lek ti k'usi chtun yu'unik ta larioe.

Oy yan video xtok ti tsots sk'oplal chka'aye, yu'un ja' jech vok' ta ko'onton spasel, ti k'usi jnopoje ja' sventa sna'ubil ti vo'ob yoxvinik (45) ololetik, viniketik xchi'uk antsetik yich'ik milel ta Akte'ale. Ja' te chkak' ta k'eel sventa ak'o jeltajuk snopbenal yu'unik ti vinik antsetike. Ti boch'otik la yak'ik xch'ich'elik ta Akte'ale, ja' ta skoj la spajesik ti k'op la slikesik ti paramilitaretike, xchi'uk chkak' ta k'eel ti ven chopol snopubil yu'un ti ajvalil ti sk'an ta stubes ti jtsoblejetik oyik ta spasel k'op ti mu ta milbailuke k'ucha'al oyuk ti lekilale. Ti k'alal la jyak' sbaik ta milele, ja' te vinaj ta k'eel ti tuk' xkomto stsatsale, chak k'u cha'al spasel k'op ta lo'il a'yej no'oxe. Ti bu xchopolile, ja' ti li' tanae, ts'akij xa lajuneb abil ti mu'yuk chapajem oe. Ja'yo jech o xal ti videoe ja' sbi Akte'al, lajuneb abil mu'yuk chapanel xchi'uk, jayibto jabil chbat?, xjali vob yoxvinik minutos, skotol ti lo'iletike ta tsotsil iyich' pasel xchi'uk iyich' jelubtasel ta kaxlan k'op.

Ta xkalboxuk a'va'ayik xtok ti video jbats'il spasele ja' koltabilun ta tak'in yu'un jun tsoblej rinko Re:new Media, sbi ta inkles k'op, ja' skolta boch'otik li' nakalik ta Mejiko ti oyik ta spasel ti videoetike.

Oy ta ko'onton ta jk'an ta xpuk batel xchi'uk tsotsuk sk'oplal ti videoe, yu'un ja' jech tsots sk'oplal la jka'ay ti la jpase, ja' sventa ta jvinajesbe smul k'u x-elan milvan ta Akte'al ti ajvalile, ja'yo ja' jech ti ta xkak' ta k'elele; jun muk' ta milel la spas ti ajvalile, ven chopol, ven k'exlal sba ti jech la spase. Ja' ti chopol chil ti jteklum tsotsiletik li' ta Chiapae, xchi'uk ti slumal bats'i vinik antsetike.

Jna'oj noxtok ti kabtel ta jpase mu van jechuk slekil ti k'u x-elan ta xak'ik ta ilel ta chanubvuntik sventa sinee. Jech o'no'ox u, yu'un ja' ka'yej jlo'il ti k'u x-elan ta xkil, ti k'u x-elan snopubil ku'un ti maya tsotsilune, le'e stak' k'eel, ja' no'ox ja' sk'an ti ta jvok' jole, jech lek ta xlok' ku'un ek. Ja

no'ox sk'an ti tsots sk'oplal ta jtsak ta venta ti k'u x-en stalelal ti jlumale, va'ay un te ta jk'el k'uxi xju' ta jko'oltas jutuk ti k'u x-elan snopbenal yu'un ti boch'otik spasik sinee.

Ti jvideotake me xnoj xch'ut yu'un ti jlumale?

Mu jtukuk, xchi'uk mu vu'unuk la jlikesbe sk'oplal, mu slajebuk bats'i vinikun ti ta jpas video sventa yak'el ta k'eel k'u x-elan jtsoblejetik ta sa'el lekilal, xchi'uk sk'eel sts'unubal bats'i jteklumetike. Epunktik ti ta xpechlijil banamil Amerikae. Jkoltokutik jbats'ilkutik abtel ta sa'el k'uxi lek ta jtuneskutik ti makinaetike. Le' ta slajunebal tal abile, mu to'ox xkotkin me junuk lok'taumbail sventa video, mu'yuk bu la jolinta me ta xchan stunesel ti bats'i vinik eke.

Li' tanae, ti bats'i vinik antsunkutike, ep k'usi tsotsik sk'oplal jeltajem ta sventa ti kabtelkutik ta jpaskutik ti ta yalel a'yej lo'ile. Ep to k'usi sk'an pasel. Ti spasel ti a'yej lo'iletike, ja' o'no'ox sk'an ek ti EZLN, ti oyuk ta jchikintik ti a'yej lo'ile, xchi'uk ti bats'i vinik antsetik ta epal jteklumetik yu'un Mejikoe, sk'anik ti oyuk jpuk a'yej lo'il yu'un stukike. Ak'ouk me mu'yuk la xch'un ti ajvalile ti k'usitik chich' k'anel te tsakajtik ta svunal yu'un chapal k'op ta San Andrés, ti bats'i vinik antsunkutike jbats'ilkutik abtel k'ucha'aluk ak'o xch'i, xchi'uk ak'o yak' sat ti kabtelkutike. Ti spukel a'yej lo'ile ta xtun ku'untik, xchi'uk ven tsots yipal ta sventa ta xkaltik batel. Ta xka'ktik ta k'eel skotol ti uts'intael, ti mu xkich'tik ak'bel jpastik ti k'usi sk'an ko'ontontike, ti k'u x-elan uts'intabilutik yu'un ajvaliletik ta xpechlijil banamil Amerikae, ti bats'i vinik antsutik xchi'uk jkaxlanetik boch'otik mu xk'ot ta yo'ontonik ti k'usi ta snopik ti muk'tikil jk'ulejetike.

Ja'yo ja' jech x-elan ti videoetik jpasanoj xchi'uk ti spasanojik yantik bats'i vinik antsetike, ta xka'kutik ta ilel ti jkoltoktik xu' ku'untik spasel k'usiuk abtelal, ak'o me jkaxlanutik o me bats'i vinik antsutik. Mu'yuk ta alel me bats'i vinik ants, me jkaxlan, me yan lum bu likem tal, ti k'usi tsots sk'oplale ja' ti oyuk jech jol ko'ontontik xchi'uk tauk jk'upintik ti jech abtelal ta jpastike. Ti me jech jol ko'ontontike ja' sk'an chal ta xkak' jbatik ta tunesel, yu'un ti videoetik ta jpase, ja' ta xkak' ta k'eel ti k'usi chtun

yu'un ti jlumale. Vu'une ja' no'ox abtejebalun jech cha k'ucha'al ti yantik kabtejebtake: ti skajleb jlok'taumbaile (*trípode*), ti jlok'taumbail xchi'uk ti chinabtak'ine (*computadora*) ta jtunes sventa chi abteje. Vu'un ta jvok' jol k'uxi ta pasel, ti vinik antsetik ta jlumale ja' ta sbonik, ta xak'bik xkuxlej xchi'uk ta xak'bik xch'ulel ti jvideotake.

Ti k'u x-elan lajxa kale, ti jvideotake kak'ojxa ta k'elel ta jujantik k'in li' ta yutil Mejiko xchi'uk ta yantik namal lumetike. Ak'o me mu'yuk chbat sjunlijil ti jlumale, ja' no'ox yu'un ta xkich'bik batel ti ya'eyjike, ti snopbenal yu'unike, ti k'usi mu xk'ot ta yo'ontonike, ti k'usi sk'elojik ti jtsoblejetik boch'otik sk'anik jlekilaltike, xchi'uk ti tsoblej ku'une. Xchi'uk no'oxtok ta skoj ti ta tsotsil ta jpas ti jvideotake, ja' sk'an chal ta jtsatsubtasbe sk'oplal ti jts'unubaltike, xchi'uk ti k'op k'u x-elan chi jk'opoje. Ja' te ta xkak' ta k'elel ti videoe ma'uk no'ox stak' pasel ta kaxlan k'op o ta inkles, la xa jkal tal nax ti stak' pasel ta jbats'i k'optik xchi'uk k'u x-elan snopubil ku'untike.

Ti snopubil ku'un ti jech la jtik' jba ta spasel videoe, ja' k'ucha'al ak'o sk'el sbaik ti vinik antsetike, yu'un ja' te ta xlok'ik ti ta videoe. Ti k'ucha'al chvu' batel ti abtelale, lok'emunkutik ta yantik parajeetik ta yak'el ta k'elel ti video bu nakajtik ti Tsoblej Chanul Pome. Mu'yuk jvu'lanojkutik skotol ti vinik antsetike, ta skoj ti mu'yuk lek ku'unikutik ti k'usi chtun ku'unikutike xchi'uk mu'yuk jxanebkutik, ja' no'ox yu'un ti vinik antsetik bu jtaojkutik ta vu'lanele, xkuxet no'ox yo'ontoniik chkomik ku'unikutik.

Ep to kusi sk'an pasel. Ep to k'usi sk'an pasel ku'un k'ucha'aluk xk'ot ta pasel ti k'usi jnopo'j ta jpase, mu'yuk to ts'unem ku'un ti ku'cha'al oyuk xlok' ta pasel ti video sventa ololetik, xchi'uk kerem tsebetike. Ja'yo jech o xal sk'an tsots chi abtej, mu'yuk ta jkux ko'onton, ja' to me la jkil ta jsat xk'ot ta pasel ti k'usi jk'anoj ta jtae. Jna'oj ti me jtuke mu xu' ku'un, ta jmalakik ti ta jun k'ak'al ti ts'unubil li'e, ak'o xch'i, ak'o xpuk batel ta nom, ta noch', ta yantik slumal bats'i vinik antsetik ti butik to ch'ikajtik batele...

Sts'ak ts'ib

¹ La sjelubtas ta bats'i k'op: Gustavo Jiménez Pérez xchi'uk José Alfredo Jiménez Pérez.

² Ma'uk no'ox ti vo'oneje, ja' jech o k'alalto tana ti mu'yuk slekil ti beetike, x-ech'to xchopolil ti ta slumal bats'i vinik antsetike.

³ Ja' chkal ti ta xvaxak kojol k'in ta epal muk'tik lumetik yu'un sine xchi'uk video, sventa slumal bats'i vinik antsetik, yich' pasel ta Oajaka ta yabilal 2006; ta xchan kojol k'in ta epal muk'tikil lumetik yu'un sine ta Morelia, te ta Michoacán, ta yabilal 2006; ta yoxlajun kojol k'in yu'un sine xchi'uk video yu'un bats'i vinik ta Amerika, te la yich' pasel ta snail sk'elubil bats'i vinik ta Amerika, ja smeltsanoj Museo Nacional del Indígena Americano tey ta Institución Smithsonian ta Nueva York, ja' jech la yich' pasel ta yabilal 2006; xchi'uk ta svuklajun kojol k'in *Présence Autochtone* sbi, te yich' pasel ta Montreal, te ta Canadá, ta yabilal 2007.